

EMEĞİN MEKÂNI: CİBALİ TÜTÜN FABRİKASI

Zeynep ÇULHA

Rezan Has Müzesi

Rezan Has Müzesi, bir asırdan fazla geçmişi bulunan Cibali Tütün Fabrikası ruhunu yeniden yaşatmak ve oluşmuş kültür birikimini gelecek nesillere taşımak adına, fabrikadan günümüze ulaşmayı başaran tütün ve sigara makineleri ile her türlü eser ve üretim hatlarını, 2009'da başlayan ve yaklaşık 2 yıl süren titiz bir konservasyon/restorasyon ve araştırma sürecinden sonra sizlerle paylaşmaktan büyük mutluluk duyuyor.

Güz 2017, Sayı 25

PANORAMA
Khas

Evlerine Dönen Eserler

3.000'e yakın eserden oluşan Cibali Tütün Fabrikası Koleksiyonu, eski tütün ve sigara makinelerinden fabrikada kullanılan itfaiye araç-gereçlerine, yönetici ofislerinde kullanılan malzemelerden, çalışanları ve fabrika yaşamını yansıtan fotoğraf albümlerine, yurdun çeşitli bölgelerine ait tütün örneklerinden, çeşitli devlet kurumları, özel şirketler, siyasi partiler, önemli devlet adamları, özel günler, haftalar ve yerel festivaller adına üretilmiş yüzlerce sigara ve sigara paketinden oluşmaktadır. 2005 yılında başlanan yazışmalar ve görüşmeler sonucunda eserlerin ait oldukları yere dönebilmeleri adına verdiğimiz mücadele 2008 yılında sonuçlanmış ve eserler İslam ve Bilim Teknolojileri Müzesi envanterine kaydedildikten sonra geçici süreyle Rezan Has Müzesi'ne devredilmiştir. Yaklaşık bir yıl süren envanter sürecinin ardından restorasyon ve konservasyon ekibimiz, bilimsel danışma komitemiz ile birlikte uzun soluklu bir çalışmanın ardından koleksiyona ait ilk sergimiz olan "Ateş Pervaneleri Tulumacılar"ı (2011), ardından da "Cibali Tütün Fabrikası: Emegün Mekânı" isimli sergimizi Mayıs 2017'de ziyaretçilerimizle paylaştık. Koleksiyonu tematik konulara bölerek; Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleriyle Türkiye Cumhuriyeti'nin endüstriyel, ekonomik, siyasal, sosyo-kültürel tarihine tanıklık etme olanağı sağlamaya çalıştık.

İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişte şahitlik etmiş, ortak kültür hafızamızın en önemli sembollerinden birinin içinde çalışıyor olmak ana motivasyon kaynağımızdı. Aynı zamanda 100 yılı aşkın tarihinde gerek birimleri gerek çalışanlarıyla ülkenin ekonomik ve toplumsal değişim sürecinde hatırı sayılır katkıları olan önemli ve dinamik bir mekânın öyküsünü anlatarak yaşadığımız kentsel dönüşüm sürecinin, toplumsal hafızamızdan neleri tamamen silip, neleri kökten değiştirdiğini de bir kez daha hatırlatmak istedik.

Kendi Başına Bir Devlet: Cibali Tütün Fabrikası

Cibali Tütün Fabrikası, mimari açıdan öneminin yanı sıra sosyal yönüyle de dikkat çekmektedir: Kendi güvenlik birimi, atölyeleri, sosyal tesisleri ve görevlileri, sağlık birimi, çocuk yuvası, yangın teşkilatı, sendikaları ve yemekhaneleriyle kendi kendine yetebilen, kendi başına küçük bir devlet niteliğindedir. Cibali, Fener, Balat ve Fatih civarında oturan bilhassa kadın işgücünün çalışma yaşamına girmesine öncülük eden fabrika, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki işçi hareketlerinde de ön planda olmuştur. Binanın bir bölümü 22 Mart 1985'te Tekel tarafından müze haline getirilmiş, ancak daha sonra binanın mülkiyetinin Tekel'e değil, Maliye Bakanlığı'na ait olduğu ortaya çıkınca müze boşaltılmıştır. Fabrikanın üretimine son verilmesi ve kapanmasının ardından, bina Kadir Has Vakfı'na devredilmiş ve geçirdiği kapsamlı restorasyon çalışmasından sonra Kadir Has Üniversitesi ve Rezan Has Müzesi olarak hizmet vermeye başlamıştır.

Reji Dönemi: 1883-1925

Bir rivayete göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan kaçarak İstanbul'a gelen Tütüncü Mehmet Halis Efendi önce Küçükpazar'da bir tütün dükkanı açar, işlerin iyi gitmesiyle de Cibali'de bir tütün deposu ve fabrikası kurar. Cibali'de kurduğu fabrika ile ordunun tütün ihtiyacını karşılayan ve serduhani (baş tütüncü) olarak anılan Mehmet Efendi'nin, Reji yönetiminin kurulması ve tütün alım-satım üretim ve vergilerinin bu idareye devriyle birlikte, Cibali Tütün Fabrikası'nı 95 bin altın karşılığında

Reji yönetimine satmak zorunda kaldığı anlatılır.

Arşiv kayıtlarına göreyse, Cibali Tütün Fabrikası binası 1884'de II. Abdülhamid tarafından dönemin ünlü mimarı Alexandre Vallaur'y'e Reji İdaresi adına yaptırılmıştır. Kurumsal hayatına 1884'de Fransız ve daha sonra Osmanlı yönetiminde başlayan fabrika, 1925'te millileştirilmesine kadar Fransızlar tarafından işletilmiş, sonrasında yeni kurulan Cumhuriyetin parçası olmuştur. Bir şehir gibi işlenmiş fabrikada, güvenlik birimi, atölyeler, sosyal tesisler, sağlık birimi, çocuk yuvası, yangın teşkilatı, sendikalar ve yemekhaneler bulunmaktaydı. Tekel yönetimi altında 1990'lı yıllara kadar üretime devam edip, sonrasında kaderine terk edilen yapı, Kadir Has Üniversitesi'nin kullanımına tahsis edilmiş ve Europa Nostra ödülüne layık görülen başarılı bir restorasyon çalışmasının ardından, 2003'de üniversite ana yerleşkesi olarak hizmet vermeye başlamıştır.

1854'de Kırım Savaşı'nı finanse etmek üzere alınan ilk borcun ardından Osmanlı'nın büyük bir mali krize girmesiyle 1881'de Sultan II. Abdülhamid, devletin ekonomik iflası anlamına gelen Muharrem Kararnamesi'ni ilan eder. Osmanlı'nın dış borçlarına karşılık tütün de kapsayan altı gelir kalemi, Osmanlı Borçlarına Mahsus Gelirler İdaresi'ne devredilir. Akabinde, Osmanlı sınırları içinde tütün imalat vergilerini toplama ve tütün fabrikası açma imtiyazı 1883'ten itibaren 30 yıl süreyle yıllık 750.000 altına Bank-ı Osmanî-i Şahane (Osmanlı Bankası), Viyana'da Credit Anstalt ile Berlin'de Bleichroeder şirketlerinden kurulu Regie co/interessée des Tabacs de l'Empire Ottoman, kısaca "Reji" adı ile bilinen şirkete teslim edilir. Aynı yıl tütün işlemek üzere Cibali Tütün Fabrikası açılır ve günde 12.000 kilo sigara üretim kapasitesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük ve önemli fabrikalarından biri haline gelir.

Reji İdaresi dönemi Osmanlı'nın sonunu hazırladığı kadar; ekiminden üretimine, alımından satımına, çiftçisinden işçisine kadar tütün üzerinde büyük bir sömürü düzeninin kurulduğu ibretlik bir dönem olarak anılmaktadır. Vergilere ve sömürü düzenine mecbur bırakılan Anadolu'daki tütün çiftçilerinin tepkisi, Ege Adaları ve diğer sınır bölgelerinde yapılan tütün kaçakçılığını artırmak şeklinde olurken, Reji'nin bu kaçakçılara karşı 3 kruvazör aldığı ve bunlardan birine elektrikli aydınlatma aracı koydurduğu; ayrıca 6500 kişiden oluşan kolcu birlikleri oluşturduğu, çıkan silahlı çatışmaların neticesinde binlerce insanın hayatını kaybettiği kayda geçmiştir.

1913'de Reji İdaresi'nin 30 yıllık görev süresinin dolmasına kısa bir süre kala, Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'nın maliyetini karşılamak için çaresizce Reji yönetiminden önemli miktarda borç para almak zorunda kalır. Bunun karşılığında ise Osmanlı Devleti Reji'nin görev süresinin 20 yıl daha uzatılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır.

Cumhuriyet Dönemi: 1925-1994

Kurtuluş Savaşı'nın Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde kazanılması, bir ülkenin ve halkının kaderini değiştirecek; ancak bu askeri zaferi, ekonomik zaferlerle de pekiştirmek gerekecekti. 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde başlayan, Reji İdaresi'nin ve tütün tekelinin kaldırılma süreci 1925'te yönetimi millileştirme

kararı ile tamamlanmış; yerine 1930'da "Türkiye Cumhuriyeti Tütün İhhası İdaresi" adıyla kurulan devlet kurumu getirilmiştir. Bu yeni dönemle birlikte yurtdışından makina alınmasıyla başlayan üretim sürecindeki en önemli değişim, kayışlarla işleyen transmisyonlu sistemin yerine her makineye bir motorun bağlanmasıyla gerçekleşir. Bu dönemde "Tömbeki", "puro&sigarillos", "pipo tütünü", "enfiye" ve neredeyse her marka "sigara" üretiminin, fabrika kapanana dek, grev ve olağanüstü dönemler haricinde, aralıksız olarak ve büyük oranda yerel üretim tütünlerle devam ettiği görülür. Tütün işleme ve üretim aşamalarında bunun gibi birçok ilke imza atan Cibali Tütün Fabrikası, Maltepe'de İstanbul Sigara Fabrikası'nın hizmete girdiği 1967'e kadar, bölgenin en çok üretim yapan tütün ve sigara fabrikasıdır. Üretim miktar ve kalitesinin artırılması amacıyla, tesislerin kademeli olarak yenilenmesine rağmen fabrikadaki üretim; makinelerin artık çağın gerisinde kaldığı gerekçesiyle 1994'de durdurulur.

Cibali Tütün Fabrikası, 1930'lardan 1994'teki kapanışına kadar, millî ve idealist bir yönetim politikasıyla yönetilmiş, Türkiye'nin ekonomik, siyasi ve sosyal tarihinde özel ve önemli bir konum elde etmiştir. Fabrikanın tarihi her yönüyle, adeta Türkiye Cumhuriyeti tarihinin yansıması olmuştur.

Fabrikadan Üniversiteye

Cibali Tütün Fabrikası kuruluşundan 110 sene sonra, 1994'te kapatıldı. Bir süre atıl vaziyette kalan fabrika binası 1997'de Kadir Has Vakfı'na kiralandı. Hayattaki en büyük arzusu bir üniversite kurmak olan Kadir Has'ın bu tutkusu böylece, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişe şahitlik etmiş, ortak kültür hafızamızın en önemli sembollerinden birinde hayat bulmuş oldu.

1994'te üretimin durdurulduğu fabrika yapısı, yıllar içinde çeşitli müdahaleler geçirmiş ve orijinal yapı planı değişmişti. Bilimsel restorasyon ilkeleri doğrultusunda 1998'de Mimar Mehmet Alper önderliğinde başlayan ve Europa Nostra Mimarlık Ödülü'ne değer bulunan restorasyon çalışmasıyla fabrika yapıları, özgün kimlik korunarak, çağdaş mimari eklerle donatılmış ve 2002'de Kadir Has Üniversitesi olarak hizmete girmiştir. Böylece bünyesinde halihazırda Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerine ait yapı bileşenleri bulunduran binaya yeni bir kimlik daha eklenmiş ve yapıya sürdürülebilir koruma çalışmalarının özgün bir örneği olma niteliği kazandırılmıştır.

Başlı başına bir endüstriyel miras abidesi olarak yaşamaya devam eden fabrika yapısı, bu sayede değerini ve geleceğe hatırlatacaklarını koruyarak son derece zarif bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Sigara ve tütün üreten fabrikadan nitelikli bilgi üreten bir üniversiteye dönüşen Cibali Tütün Fabrikası, bu anlamda geçmişte olduğu gibi bugün de emeğin simgesi ve mekânı olarak tarihteki yerini almıştır.

FABRİKA MÜDÜRÜ MONSIEUR ALBİNA FABRİKA ELEMANLARI İLE BİR ARADA

Cibali'de Yaşam: Bir Endüstrileşme Hikâyesi

Cibali semtindeki gündelik yaşamı Haliç hattının endüstriyel bütünlüğü içinde düşünmek gerekir. 19. yüzyılın sonuna doğru küresel kapitalizme eklemlenen Osmanlı İstanbul'unda Haliç hattı yeni şekillenmekte olan imalat sektörünün ana damarı olarak ortaya çıkmıştır. Haliç'in deniz yoluyla ulaşımına uygun oluşu bu bölgenin endüstrileşmesini tetiklemişti. Böyle bir dönemde Haliç kıyısında kurulan Cibali Tütün Fabrikası, zaman içinde 2 binden fazla kişiyi istihdam ederek gerek bölgenin gerekse de İstanbul'un en büyük fabrikası haline gelmişti. Fabrika aynı zamanda, Osmanlı imalat sektöründe tek bir mekânda belki de en fazla kadını istihdam eden işletmeydi. Fabrikada en yüksek kaliteden en düşük kaliteye Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yetiştirilen pek çok farklı tütün türü işleniyordu. Her gün, o gün işlenecek miktarda tütün, balyalar halinde depo kısmından fabrikaya taşınıyor, tütünler balyalardan ayrılarak yaprak yaprak tasnif ediliyordu. Farklı türdeki yapraklar birbirleriyle karıştırılarak "harman" ediliyor, ardından bu yapraklar elle (daha sonraları makineyle) kesiliyordu. Tütün harmanları hazırlandıktan sonra ya paketlenerek paket tütün şeklini alıyor ya da sigara sarımına gönderiliyordu. Harmanlama kısmı erkekler tarafından hazırlanırken, paketleme işlemi kadın işçiler tarafından yapılıyordu.

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, bazı işler hala elle yürütülse de, makinalı üretim yaygınlaşmaya başlamıştı. 1893'de işçiler yeni

makinaların kullanılmasına yönelik "terk-i eşgal eyleyerek" eski makinaların da kullanılması hakkını elde etmişlerdi. Çalışma koşulları ve saatleri, dini tatillerde ödeme talebi, eşit haklar gibi pek çok konuda talep edilen haklar ve gerçekleştirilen protestolar emekçilerin isyankâr tutumu sayesinde kazanılmıştı. Bir işçinin günde ortalama 3000, saatte 300, yani dakikada ortalama 5 sigara sardığı fabrikada çalışma temposunun ağırlığı kadar çalışanların çoğu zaten yetersiz beslenme, kötü yaşam koşulları, fakirlik gibi nedenlerle sağlıksızdı. Geçimlerini borçlu oldukları tütün, sağlıklarını kemirip tüketiyordu.

Tüm bunlara rağmen mesai bitimi bir tür eğlence de içeriyordu. Genç kızlar kol kola yürüyor, bakışıkları, hoşlandıkları delikanlıları görmeyi, belki iki çift laf edip eğlenmeyi hayal ediyor, erkekler kimi zaman geçim dertlerini, kimi zaman akşam nerede nasıl eğleneceklerini, çokça da sevdiklerini düşünüyor, insani dertler ve neşe her zaman baskın çıkıyordu.

Kısaca, bölgenin 20. yüzyıl sonrası tarihini; burada yaşayan, çalışan, fabrikadan İstanbul'un farklı semtlerine dağılan, birlikte hak arayan, gülen, ağlayan insanlar yazmıştır. Bu sebeple Haliç hattı da, bu hat içinde özel bir konumu olan Cibali de sadece birer endüstri mekânı değil, emeğin mekânıdır ve bu miras hep canlı kalacaktır.